

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt : XIX

Cumhuriyetin 50. Yıldönümüne armağan

Yayın Komisyonu:

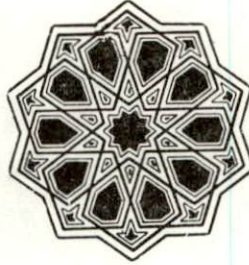
Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)
Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN
Prof. Dr. İ. A. ÇUBUKÇU
Doç. Dr. M. HATİBOĞLU
Doç. Dr. Hüseyin ATAY

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XIX

Cumhuriyetin 50. Yıldönümüne armağan

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

GH : XIX

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1973

Çıktı: 50. Yılında...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Yunus Emre ve Din Felsefesi</i> .	1
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Parmenides ve Varlık Meselesi</i>	17
Prof. Dr. Şakir BERKİ, <i>İslâm Hukukunun Ana Hatları</i>	29
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU, <i>Dinler Bilimi</i>	41
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>İbn Hibbân ve Tefsiri</i>	49
Doç. Dr. Mehmed S. HATİBOĞLU, <i>Hazret-i Aişe'nin Hadis Tenkitçiliği</i>	59
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Dinî Türk Musikisinde XVII. Yüzyılda Kullanılmış Makamlar</i>	75
Dr. M. Esad KILIÇER, <i>Kemâlpaşazade'nin Aile Hukuku ile İlgili Bazı Fetvâları</i>	83
Dr. Mehmet DAĞ, <i>İslâm Felsefesinde Aristocu Zaman Görüşü</i>	97
Dr. Beyza BİLGİN, <i>İslâm'da Muhtesiplik ve Eğitim Yönünden Değeri</i>	117
Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Re'y ve İctihad</i>	123
Prof. Dr. Muhsin MAHDİ, <i>Çağımızın İslâm Düşüncesinde İslâm Felsefesi</i> (Çev. Hüseyin ATAY)	133
Laura Veccia VAGLIERI, <i>Ali-Muâviye Mücadelesi ve Hârici Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi</i> (Çev. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI)	147
Şeyh Muhammed ABDUH, <i>İslâmın Müsamahasına Dönüş</i> . (Çev. Osman KESKİOĞLU)	151

	<u>Sayfa</u>
W. D. Ross, <i>Aristo'da Tabiat Felsefesi</i> (Çev. S. Hayri BOLAY) ...	155
Joachim WACH, <i>Toplumun Dini Teşkilatlanması</i> (Çev. Dr. M. Rami AYAS)	175
S. PİNES, <i>İbni Sinâ ve "Risâletü'l-Füsus Fi'l-Hikme"nin Yazarı</i> (Çev. Kifayet ÖZAYDIN)	193
Hartmuth SCHMÖKEL, <i>Sumer Dini</i> (Çev. ve Açıklayan Mehmet Turhan ÖZDEMİR)	197
Ord. Prof. H. Z. ÜLKEN, <i>Prof. Dr. Hikmet Birand (1904-1972)</i> ...	219
İgnaz GOLDZİHER, <i>İslâmda Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler</i> (Çev. Dr. Cihad TUNÇ)	223
 <u>Kitap Tenkitleri :</u>	
<i>Muzaffer Sencer'in Allahın Varlığına Dair Bir Kitabı</i> (Süleyman Hayri BOLAY)	237
 <u>Kitap Tanıtma:</u>	
<i>Müşkilet al-İnsan</i> (S. Hayri BOLAY)	241
<i>Müellifine Okunulan Bir Asıl Nüsha ile Karşılaştırılıp Düzeltilmiş Bir Kitabı'l-İktidab Nüshası</i> (Günay TÜMER)	247
<i>Yeni Bir Humâyun-nâme Nüshası</i> (Günay TÜMER)	253

HAZRET-İ ÂİŞE'NİN HADİS TENKİDCİLİĞİ

Doç. Dr. Mehmed S. HATİBOĞLU

İslâmın temel Kitâbının en geniş tefsiri, ve Şeriat yönünden onun tamamlayıcısı durumunda olan Sünnet ve Hadis ilmini öğrenme ve yayma çalışmalarının bizzat Hz. Peygamberin rehberliğinde başladığı ve bu mühim hizmete, bütün Sahâbenin, imkânları ölçüsünde katıldıkları mâlumdur.

İslâmı anlamak, Kur'ân-ı Kerim'in: "En güzel misal" olarak tavsif ettiği¹ İslâm Peygamberinin iyi anlaşılıp doğru takdim edilmesi şartıyla ancak mümkün olacağı içindir ki, daha Asr-ı Saâdette, tam mânâsıyla bir islâmî tenkîd ve murâkabe faâliyetinin her mertebeden müslümanlar arasında ve her sâhada sürdürülmüş olduğunu görüyoruz. Zirâ, her çeşid haberde doğruyu araştırmak ve onu kabûl etmek Kur'ân-ı Kerim'in emridir², ve bu emrin ifâsında şahısların ictimâî durumlarının hiçbir dahli yoktur. Asırlar boyu devam edecek olan bu gayretlerin tek hedefi, tekrar edelim, Hz. Peygamberi, ve dolayısıyla İslâmiyeti, mümkün olduğu derecede hatâsız ve eksiksiz takdim edebilmektir.

Başta da işâret ettiğimiz üzere, bu ana hedefin hizmetkârları olan ilk tabakayı Sahâbey-i Kirâm teşkil eder. Onların bu yolda yaptığı ilmi tenkidler, İslâm kültür târihinin en parlak örnekleri olarak sayılabilir. İslâmî öğretme çalışmaları sırasında Sahâbe'nin birbirlerinin eksikliğini tamamladığı, yanlışını düzelttiği, hattâ tekzibe dahî gittikleri vâkîdir. Ama bu, sırf Kur'ân ve Peygamber yanlış anlaşılmasın, İslâm yanlış öğretilmesin diyedir.

İlk tabaka islâm âlimlerinde gördüğümüz bu hâl, ilk bakışta tereddüd uyandırabilirse de, keyfiyet tamâmiye normaldir. Çünkü bütün Sahâbe, Hz. Peygamberin muhîtinde sabah akşam bulunuyor, her sözüne, her fiiline şâhid oluyor değildi. Ayrıca, yaratılış ve imkânlar bakımından, hepsinden aynı fikri ve zihni seviyeyi istemeye de mahal yoktu. Bu yüzden onlarda, husûsiyle dinî mâlûmât sâhasında, bazı farklı veya mütenâkız anlayışların vücud bulmuş

1 33. Ahzâb/21.

2 49. Hucurât/6.

olmasını tabii karşılamak gerekir. Ne var ki, herbiri, diğerinde gördüğü eksikliği ve yanlışlığı giderme lüzûmunun dinî şuûruna sâhib bulunuyordu. Bilhassa Hadis ve Fıkıh kitapları bu nevî ilmî yardımlaşma misalleriyle doludur.

İşte bu islâmî ilim zihniyetinin pek çok mümessili arasında en müstesnâ yeri, en büyük İslâm âlim kadını olan Hz. ÂİŞE işgal etmektedir. Onun geniş kültürünün mahsûlü olan tenkidlerinden bazısını kaydetmek sûretiyle ilmî sâhadaki islâmî tenkid anlayışını onun şahsında müşahhaslaştırma imkânımız olacaktır. Önce kendilerinin kısa bir hayat hikâyelerini verelim:

Tabakât ve Hadis kitaplarının bildirdiğine göre:

Hicretten 8 sene evvel Nübüvvetin 4. senesinde (M. 614) Mekke'de doğmuşlardır.

Hicretten 2 veya 3 sene önce, Hz. Hatice'nin vefâtını müteâkip, Hz. Peygamber ile nikâhlandı. Bu sırada 6 veya 7 yaşlarında idi.

Hicrî 2. senenin Şevvâl'inde (Nisan 624), Bedir dönüşü, Hz. Peygamberle düğünü oldu, 9 yaşlarında idi³.

Evliliği 8.5 sene sürdü. Peygamberin vefâtında 18 yaşlarındaydı.

36/656'da, 43 yaşında Cemel harbine iştirak etti.

Hz. Peygamberden sonra 47 sene daha yaşayarak, 65 yaşında iken, Medîne'de, Hz. Muâviye'nin hilâfeti devrinde, 17 Ramazan 58/13 Temmuz 678 Salı gecesi vefat etti.

Medine vâlisi Mervân bu sırada Umre'de olduğu için, cenâze namazını, onun vekili Hz. Ebû Hureyre kaldırdı.

İlmî Mevkii

Hz. Âişe, Arabların neseb ve tarihleri üzerinde mütebahhir bir zât olan babası Hz. Ebû Bekir'in evinde büyümüşdü. Daha sonra vahiy kaynağına geçti. İlim membama en yakın kimse sayılabilirdi. Bu bakımdan, başkalarına nasib olmadık bilgilere sâhib oldu. Bilmediği ve anlamadığı herşeyi Peygamberden soruyordu. Bu öğrenme imkânlarını, yüksek zekâ ve ilim aşkıyle en geniş ölçüde kullanan Hz. Âişe'nin, Peygamberin vefatlarından sonra bir yarım asır Sunnet kaynaklığı yapmış olması, kendisinden rivayet edilen hadislerin de bin-

³ Evlendiği zaman yaşının 18 civarında olması lâzım geldiği hakkında Ömer Rıza DOĞRUL'un mütâlaası için bk. *Asr-ı Saâdet* II, 1007-1013; V, 14-25.

lere ulaşmasını mümkün kılmıştır. Aralarında Halifelerin de bulunduğu en büyük Ashâb, pek çok müşkilin hallinde ona başvurmuştur.

Ebû Mûsa'l-Eş'arî (ö. 50/670?), ki, çeşidli valiliklerde de bulunmuş ilk müslümanlardandır: "Hz. Peygamberin Ashâbı, herhangi bir meselede şübhe etseler ve onu Âişe'ye sorsalar, muhakkak onda buna dâir bir bilgi bulurlardı" diyor⁴.

Hız. Âişe'den ilim alanlardan, Kûfe fakîhi Mesrûk (ö. 62/682): "Hz. Muhammed'in ileri gelen Ashâbını gördüm, Hız. Âişe'den ferâiz soruyorlardı" müşâhedeinde bulunuyor.⁵

Yine Hız. Âişe'den feyz alanlardan, Mekke'nin meşhûr âlimi Atâ ibn Ebî Rebâh'ın (25-114/646-732) Ona olan hayranlığı pek derindir: "Âişe, diyor, insanların en fakîhi, en âlimidir"⁶.

Kaynaklarımızda diğerk pek çok âlimin bu kabilden beyan ve takdirleri hayli yekûn tutmaktadır.

İlmî faâliyeti :

Hız. Âişe sâdece hadis nakilcisi değıil, aynı zamanda müfessirdir, fakih ve hatîbdir. Devrinin Arab târihi, Ensâb, Şiir ve Tıb sâhalarında derin bilgi sâhibidir. Rivâyet ettiğı hadislerin şuûruna ermiş bulunduğu gibi, kendisine ulaşan rivayetleri de, yüksek islâmî kültürüne göre değıerlendirmekte ve râvileri kim olursa olsun, bunlardan yanlış veya eksik bulduklarını düzeltme vazifesini hakkiyle yerine getirmektedir.

Hız. Âişe'nin İslâm ilmine yaptığı hizmetlerin belki de en büyüğünü, işte onun bu çeşid rivayetlere yaptığı tenkidleri, yâni Hadis istilâhiyle; istidrak'leri teşkil eder. Bunları islâm âlimleri müstakil kitaplarda toplamaya çalışmışlardır.

Tenkidlerine tahsis edilmiş eserler :

Bu sahada en eski te'lif, Hatîb Bağdâdî'nin muhaddis arkadaşlarından, Ebû Mansûr Abdu'l-Muhsîn ibn Muhammed eş-Şihî'nin (421-489/1030-1096), ismi "el-Kifâye" olması muhtemel⁷ bir cüz'üdür. Bunda, isnâdlariyle birlikte 25 hadis kaydettiğinden bahsedilir⁸.

4 *İbn Sa'd* II, 375 (IIu, 126); *Ahvezî* X, 380, r. 3970.

5 *İbn Sa'd* a. y.; *Mustedrek* IV, 11.

6 *Mustedrek* IV, 14; *Nubelâ* II, 130.

7 Bk. *İcâbe* s. 93.

8 *Fehrese* 174; *Aynu'l-İsâbe Mukaddimesi*; *Terâtib* II, 433. Haydarâbâd Saîdiyye Kütüb-hânesinde bu eserin mevcûd olduğu bildirilmektedir, *el-Fihrisu'l-Mesrûh*, r. Hadis 360.

İkinci ve en geniş eser, Mısırlı Şâfiî âlim Bedru'd-Dîn ez-Zerkeşi'ye (745-794/1344-1392) âiddir. Aslen Türk olan bu büyük âlimin kitabı: الإءجابة عن الإءصابة في استدراكه عائشة على الصحابة "ismini taşıyor. İstidrâkler, ilgili şahıslara göre sıralanmıştır⁹.

Üçüncüsü ise, Suyûtî'nin (849-911/1445-1505): "عين الإءصابة في استدراك عائشة" ismiyle, yukarıdaki esere yaptığı telhîstir. İstidrakleri fıkıh bâb-larına göre (Salât, Cenâiz, Sıyâm, Hac, Bey, Nikâh..) sıralamış, Zerkeşi'nin esere bâzı çıkarma ve eklemelerde bulunmuştur¹⁰.

HZ. ÂİŞE'NİN İSTİDRÂKLERİ

Hz. Âişe'nin dinî tenkidleri başlıca iki sâhada olmuştur:

- a) Hatâlı rivayet edildiklerine kâni olduğu hadislere karşı,
- b) Kendi devri âlimlerinin yanlış gördüğü fetvâlarına karşı.

Aşağıda her iki sınıfa âid birkaç misal vereceğiz:

A. HADİS SÂHASINDA

● Başta Muvatta¹¹, Buhârî¹² ve Müslim¹³ olmak üzere, belli başlı bütün hadis kitaplarının küçük farklarla kaydettikleri bir hadis vardır: "ان الميت يعذب ببكاء أهله عليه: Ölü, yakınlarının kendisine ağlaması yüzünden azâba uğratılır".

Hz. Peygamber'in bu kelâmı nezaman, nerede ve hangi mânâda irâdet-tikleri ve ölünün azab çekmesinin sebepleri üzerinde herbiri bir hadîse dayanan pek çok görüş ve te'viller ileri sürülmüştür. Hadîsin zâhirî mânâsını kabûl edenler arsında Hz. Ömer ve oğlunun da bulunduğunu kendisine naklettikleri zaman Hz. Âişe keyfiyeti şu şekilde vuzûha kavuşturmuştur: "Siz, yalan söylemez, yalanla itham da edilmemiş iki zâttan hadis rivayet ediyorsunuz, fakat

9 Eser, Saîd el-Efğânî'nin tahkikiyle, ilk defa olarak Dimeşk'te, 1358/1939'da, 183 sahife hâlinde basılmıştır.

10 *Keşfu'z-Zunûn* 1181, 1384; *Terâtib* II, 433-434. GAL S 11, 189. Süleymaniye nüshaları için bk. 708/124 (y. 355-357); 1029/6 (y. 66-73); 1030/2 (y. 5-8). Suyûtî, işbu telhisinin sonunda: "Zerkeşi'nin kitabından istidrak sayılamıyacak olanları çıkardım ve onun kaydetmediği şu ziyâdelerde bulundum" diyerek iki hadis daha serdetmekte ise de, bunların ilki istidrak sayılamıyacağı gibi (kş. *Ahvezi* V, 569-570), ikincisini de aslında Zerkeşi kaydetmiştir (*İcâbe* 140). Suyûtî'nin gözünden kaçmış olmalıdır.

11 I, 234, r. 37.

12 II, 80-81.

13 II, 638-644.

kulak hatâ yapabilir. ... Hz. Peygamber bir Yahûdînin mezarı yakınından geçmişti, yakınları baş tarafına oturmuş ağlaşıyorlardı. Bunun üzerine: Bunlar ağlayıp duruyor halbuki o kabrinde azâb çekmekte, buyurmuşlardır. ... Size bu hususta Kur'ânın rehberliği yeter: Kimse kimsenin günâhını çekmez¹⁴.

Bu Yahûdînin azab çekmesinin sebepleri arasında, hayatta iken işlediği günahları, veya arkasından mâtem tutulması gibi, münker bir şeyi vasiyet etmiş olması gösterilmektedir¹⁵.

İmâm Muhammed'in bildirdiğine göre, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (80-150/699-767) Hz. Aîşe'nin görüşündedir¹⁶. Kezâ İmâm Şâfiî (150-204/699-820) aynı kanâatte oluşunu şu şekilde açıklıyor:

"Hz. Aîşe'nin rivayeti, Kitâb ve Sünnetin delâletiyle sahih görünüyor. Kitâb'daki deliller şu âyetlerdir: *Kimse kimsenin günâhını çekmez*¹⁷, *Kişiyeye ancak yaptığı şey verilecektir*¹⁸, *Kim zerre kadar iyilik yaparsa onu görür, kim zerre kadar kötülük yaparsa onu görür*¹⁹, *Herkes yaptığını bulacak*²⁰. Sünnetten delile gelince: Hz. Peygamber bir adama: Şu yanındaki senin oğlunmu? diye sordu. O zat: evet, deyince: Bak, dedi, ne o senin işleyeceğin cinayetten mes'uldür, ne de sen onunkinden. Böylece Hz. Peygamber tıbbı Cenab-ı Hak gibi bildiriyor ki, nasıl bir kimse kendi yaptığını, başkasının lehine veya aleyhine yazdıramazsa, öylece herkes de, işlediği cinayetten bizzat mes'uldür..."²¹.

Hz. Aîşe'yi destekleyen hadisler arasında, Zerkeşî (ö. 794/1392), bâzı müslüman mevtâyâ Hz. Peygamberin ağlamış olduğunu ve ağlayanlara da mânî olmadığını bildiren rivayetleri göstermekte, âlemlere rahmet olması hasebiyle, Peygamber Aleyhisselâm'ın, onların azâbına sebep olacak bir şey yapmasının muhâl olduğunu söylemektedir²².

*

14 35. Fâtır/18.

15 Bk. *Aynî* IV, 86.; *Askalâni* III, 97; *Kastallâni* II, 383..;

16 *Muvatta-Seybâni* 113, r. 320.

17 6. En'âm/164; 17. İsrâ/15; 35. Fâtır/18; 39. Zümer/7; 53. Necm/38.

18 53. Necm/39.

19 99. Zilzâl/7-8.

20 20. Tâhâ/15.

21 *Beyhâki* IV, 73.

22 *İcâbe* 112-113.

Hemen bütün cemiyetlerde ve devirlerde, birtakım şeyleri, bazı günleri, yerleri veya şahısları uğursuz addetme vâkıasının mevcûd bulunduğunu biliyoruz. Bundan, tabiatıyla Arab cemiyeti de hâric kalacak değildir. Meselâ bir müslüman Hz. Peygambere gelmiş ve: “Yâ Resûlallah, biz bir önceki evimizdeyken, sayımız fazla, malımız fazla idi, ötekine geçtik, sayımız azaldı, malımız azaldı” şeklinde şikâyetle bulunarak²³, taşındığı yeni evinin netâmeli çıktığını ileri sürmüş, bunun çâresini istemiştir.

Câhiliyye devrinden arta kalan bu çeşidden iddiâ ve tatbikatın izâlesinde Hz. Âişe en büyük hizmeti görenlerdendir. Meselâ Şevvâl ayında (iki bayram arası) evlenmenin uğursuzluk getireceği inancını devam ettirenlere, Peygamberin tatbikatını misal göstererek karşı çıkan odur²⁴.

Hz. Peygamberin bu yoldaki irşâdlarından bazılarının, her müslüman tarafından aynı şekilde kavranmadığı zamanlar da oluyor ve münevver müslümanlar arasında dahî fikrî ihtilaflar vücud buluyordu. Aşağıda Mü'minlerin Annesi'nin böyle bir meseleyi nasıl hallediyor olduğunu göreceğiz:

● Birkaç Sahâbe tarafından şu mealde bir hadis rivayet edilir: “الشؤم في الدار والمرأة والغرس Uğursuzluk evde, kadında ve attadır”²⁵.

Bu ibâre: “Şâyed uğursuzluk diye birşey olsaydı, bu sayılanlarda olurdu” şeklinde de aynı kaynaklarda verildiği için, gerçeğin tesbiti, ancak Hz. Âişe'nin tavrıyla mümkün olmuştur. Şöyle ki:

Benû Âmir kabilesinden iki zât, Hz. Âişe'nin huzuruna varıp, Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamberden yukarıdaki şekilde rivayet etmekte olduğunu haber verirler²⁶. Hz. Âişe bunu duyunca fevkalâde sinirlenmiş ve Kur'ân üzerine yemin ederek şöyle demiştir: “Bu söz, Peygamberin kendi sözü değildir, sâdece, Câhiliyye devri adamlarının böyle söylüyor olduklarını hikâye etmişlerdir”.

Bahis konusu hadis, ileriki asırlarda dahî pekçok ihtilaf ve te'villere mevzû teşkil etmiştir. Hz. Âişe'nin Ebû Hureyre'ye müteveccih bu reddiyesini kabûl etmeyenler arasında, meselâ İbnu'l-Cevzi, Kastallânî ve İbn Hacer vardır. Dayandıkları nokta, adı geçen hadisin isnâdlar bakımından sağlam,

23 *Ebû Dâvûd*, II, 345.

24 *Aynî* VI, 601.

25 *Muvatta* 972; *Buhari* III, 217; VI, 124; VII, 31; *Muslim* 17 47-8; *Ahveî* VIII, 110-114; *Ebû Dâvûd* II, 342-345; *Nesai* VI, 220....; *Aynî* VI, 599-602; IX, 380; X, 213; *Askalânî* VI, 39; IX, 108; X, 189; *Kastallânî* V, 70.

26 *Musned* VI, 246...

başka Sahâbeden de aynı şekilde rivayet ediliyor olmasıdır. Meseleyi Kur'ân zihniyetiyle mütâlaa edenler ise, Hz. Aişe'nin görüşüne katılıyorlar:

Şâfiî âlimlerinden Ali İbn Abdi'l-Kâfi es-SUBKÎ (683-756/1284-1355), *Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar bulunabilir...²⁷ meâlindeki âyet muvâcehesinde, uğursuzluğun, belki düşmanlık ve fitne kaynağı olan kadınlardan gelebileceğini, yoksa hükmün hepsine teşmil edilemeyeceğini belirttikten sonra şöyle demektedir: "... Bu, hiçbir âlimin söyleyeceği şey değildir. Kim böyle derse câhilin tekidir. Yağmurun yağmasını yıldızlara bağlayan kimseyi kâfir gören Cenâb-ı Hak²⁸, herhangi bir kötülüğü, hiçbir dahli yokken, kadına yamayan kimseye ne demez!"²⁹.

*

Buraya kadar kaydettiğimiz istidraklerinde Hz. Aişe'nin, yanlış anlaşılmiş hadisleri nasıl yerlerine koyuyor olduğunu görmüş bulunuyoruz. Şimdi de, muâsırlarınca verilmiş bâzı dinî fetvâlardan yanlış gördüklerini düzeltiş tarzına dâir birkaç misal vereceğiz.

B. FETVÂLAR SÂHASINDA

Hadis ve fıkıh usûl kitaplarında Sahâbeden nakledilen fetvâlara ayrı bir önem verilmiş ve bunlarda Sahâbenin, Hz. Peygamberden edindikleri bir mâlûmata dayanmış olabileceklerinden hareketle, mezkûr fetvâların merfû hadisler derecesine çıkarıldığı olmuştur. Bu telakkinin, Hadisciler çevresinde, Hicri II. asrın başlarında yerleşmeye başladığı kabul edilebilir. Nitekim Medineli âlim, muhaddis Sâlih ibn Keysân ile (ö. 140/757'den sonra) meşhûr İbn Şihâb Zuhri (ö. 124/742) birlikde hadis derlemeye başladıkları zaman, Sâlih, Zuhri'nin aksine, Sahâbe kavillerini yazmamıştır, zirâ, daha sonra pişman olacağı üzere, başlangıçta onları Sünnetten saymıyordu³⁰.

Sahâbe görüşünün Şeriatteki yerine dâir İbn Teymiyye'nin (661-728/1263-1328) şu ifâdesini kaydedelim:

"Sahâbenin kavilleri, şâyed intişar eder de, kendi devirlerinde inkâr edilmezlerse, Ülemânın ekserisine göre bunlar *Hüccet*'dir. Eğer ihtilaf etmişlerse, ihtilaf noktalarında Allah ve Resûlüne başvurulur. Onların ihtilaflı oldukları

27 64. Tegâbun/14.

28 Alimimizin işaret ettiği hadis için bk. MM VI, 239, str. 29.

29 *Zurkânî* IV, 217; *Askalânî* IX, 108.

30 *Ibn Sa'd* II, 388-9 (IIu, 135).

kavlin hüccet olmadığı üzerinde Ülemânın ittifâkı vardır. Bir Sahâbî bir kavilde bulunmuş, başkaları bunun hilâfını bildirmemiş, fakat bu kavil intişar da bulunmamış ise, mesele ihtilâftır. Ekseri âlimler onu hüccet sayar, Ebû Hanîfe, Mâlik... gibi³¹.

● Bir bakıma fevkalâde bir kıymet ifade eden Sahâbe görüşlerinin, bazan dînî tatbîkatta ne türlü hatâlara sevk edebilmiş olduğuna dâir hayli misal vardır. Bazı kaynaklarda Ebû Hureyre'nin fetvâsı olarak geçen aşağıdaki hadis bunlardan birisidir:

“إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ، صَلَاةَ الصَّبْحِ وَ أَحَدَكُمْ جَنَّبَ فَلَا يَصُومُ يَوْمَهُ”³².

Meselenin cereyan tarzını Buhârî³³ ve Muslim'den³⁴ hulâsaten kaydedelim:

Yedi meşhur fakihden Tâbî Ebû Bekr ibn Abdurrahmân (ö. 93/712?), bir va'zında Ebû Hureyre'nin: -Kim cünüb halde sabah ederse, o gün oruç tutmasın- dediğini duymuştur. Bu hükmü, babası, yine Tâbiilerden, Abdurrahmân ibnu'l-Hâris'e (ö. 43/663) naklediyor. Abdurrahman'ın buna gönlü yatmamıştır. Birlikte kalkıp Hz. Aişe ile Hz. Ummu Seleme'ye (ö. 60/680?) giderler³⁵. Her iki Ummu'l-Mu'minîn, Peygamberin fiiliyatını delil göstererek, Ebû Hureyre'nin görüşünü nakzetmişlerdir. Bu neticeyi alan baba-oğul, kalkıp Mervân'ın (2-65/624-684) yanına çıkarlar. Mervân bu sırada Medîne vâlisidir³⁶ ve Abdurrahmân'a, Peygamberin hanımlarından aldıkları cevabı gidip Ebû Hureyre'nin yüzüne çarpmasını söyler. Fakat Abdurrahman bu muâmeleyi hoş karşılamaz. Bir zaman sonra, bir vesileyle, Ebû Hureyre'ye durumu anlatma fırsatı bulur. Karşılık olarak Ebû Hureyre, va'zında bahsettiği hükmü, Peygamberden bizzat duymuş olmadığını, kendisine Fadl ibn Abbâs'ın (ö. 18/639)

31 *Fetâvâ* I, 408.

32 Hemmâm'ın (ö. 101/718) *Sahîfe*'sinde 32 rakamlı hadis. Meselâ *Musned*'in VI. cildinin 99, 184, 203, 245, 266. sahifelerinde Ebû Hureyre'nin sözü olarak geçmekte, 216. sahifesinde ise Hz. Peygamberden nakledilmektedir.

33 II, 232-3.

34 S. 779-781.

35 Vak'âmın başlangıcı, bir rivayette şöyledir: “Tâbî Ya'lâ ibn Ukbe birgün oruç tutmaya niyetlenip yatar. Sabahleyin cünüb uyanınca, ne yapacağını sormak üzere Ebû Hureyre'ye gider. Bu Sahâbî ona orucunu bozmasını söyler. Ya'lâ pek mutmain değildir. Mervân'a başvurur. Orada Abdurrahman ibnu'l-Hâris vardır... *Tahâvî* II, 103.

36 Onun ilk tayîni 41-49/661-669 tarihlerinde olduğuna göre, bahse mevzû hâdisenin 41-43/661-663 arasında cereyan etmiş olması gerekir.

rivayet ettiğini söyler ve Peygamber hanımlarının bu mevzûda kendisinden daha salâhiyetli olduklarını kabul ederek fetvâsından döner³⁷.

Bu hadisin tatbiki sadedinde Tahâvî (229-321/844-933), Ebû Hureyre'nin hadisini kabul eden kimselerin, ona göre amel ettiklerini, diğerlerinin de ona uymadıklarını söylemekte³⁸ ve Ebû Yûsuf ve Muhammed'in bu ikincilerden olduğuna işaret etmektedir³⁹.

Şâyed yukarıda isimleri geçen Tâbiî âlimlerinin, kendi islâmî anlayışlarına ters düşen bir hükmün aslına tahkik himmetleri olmasaydı, belki de bütün müslümanlar, mezkûr durumlarda oruçlarını, Ebû Hureyre'nin va'zına kurban etmiş olacaktılar!

● Hac veya Umre için ihrâma girmiş bir kimseye yasak olan bazı fiiller vardır: güzel koku sürünmek, dikişli elbise giymek, avlanmak gibi. Bir de, ister Cenâb-ı Hakın rızası için olsun, ister keffâret için, Mekke'ye kesilmek üzere kurbanlık gönderme sünneti vardır ki, buna hedy denir. Hedy'i gönderen kimse kendi memleketinde kalır. İşte böyle birisinin durumu, Hicrî I. asrın ilk yarısı sonlarında, Basra ilâhiyatçılarını meşgul eden meselelerden birisi olmuştur. Bu noktada İbn Abbâs'ın şu fetvâsına sâhibiz:

“من أهدى هدياً حرم عليه ما يحرم على الحاج حتى ينحر الهدى” Kim bir Hedy gönderirse, ona, Hacca gitmiş kimseye haram olan şeyler, Hedy kurbân edilinceye kadar, haram olur⁴⁰.

İbn Abbâs, bin altıyüz küsur hadis rivayet etmiş âlim Sahâbilerdendir. “Tercumânu'l-Kur'ân” lakabıyla meşhurdur. Peygamberin vefatlarında 13 yaşında olduğu, Hz. Peygamber'den bizzat 10 kadar hadis işittiği, Cemel, Sıffin ve Nehruvân harblerine H. Ali tarafında katıldığı, şehâdetine kadar onun Basra vâililiğini yaptığı, Emevîler zamanında siyâsî hayattan çekildiği, 68/687 de Tâif'de vefat ettiği mervîdir⁴¹.

Peygamberin sağlığında doğmuş olduğu bildirilen Medîneli büyük Tâbiîlerden Rebîa ibn Abdillâh ibni'l-Hudeyr (ö. 93/712)⁴², Basra'da, 36-40/

37 Fetvâsından döndüğü bildirilenler arasında Atâ ibn Ebî Rebâh (25-114/646-732) ve Ebû Hureyre'nin dâmâdi Saîd ibnu'l-Museyyib (15-94?/636-713) bulunmaktadır, *Beyhâki* IV, 215. Bu hadis için ayrıca bk. *İtibâr* 136-138; *Beyhâki* IV, 213-215; *Tahâvî* II, 102-107.

38 II, 103.

39 II, 107.

40 *MM* V, 58, str. 11 (*Muvatta* I, 340-1; *Buhâri* II, 183; VI, 239; *Muslim* 959...).

41 Bk. *Tehzib* V, 276-279, r. 474.

42 Bu zât için bk. *İbn Sa'd* V, 27 (V, 17); *Buhâri-Târih* II, 281; *İstiâb* r. 761; *Tehzib* III, 257.

656-661 seneleri arasında Hz. Ali'nin vâliliğini yapmış olan İbn Abbâs'ı, Basra Mescidinin mimberinde "متجر دأ": ihramlı halde" görmüştür. Rebîa, müteâkıben Abdullah ibnu'z-Zubeyr'e (ö. 73/692) mülâkî oluyor ve bu meseleyi kendisine açıyor. Abdullah'ın cevabı şudur: "Ka'benin Rabbine yemin ederim ki bu bid'at'tir"⁴³.

Basra'da, Ziyâd ibn Ebîhi'nin 45-53/665-673 senelerindeki vâliliği sırasında, İbn Abbâs'ın fetvâsına göre amel edenler bulunduğu, hattâ bizzat Ziyâd'ın bunlar arasında olduğu anlaşılıyor. Ortada fikhî bir ihtilaf vardır, fakat çözüm imkânları da vardır.

Ziyâd, meseleyi bir mektubla Hz. Âişe'den soruyor. Alınan cevaba göre iş, İbn Abbâs'ın dediği gibi değildir. Zirâ Hicrî 9. senede, Hz. Peygamber Haccâ bizzat gitmeyip, kendi yerine Hz. Ebû Bekir'i göndermiş, tabîi Hedyini de birlikte, fakat bununla beraber, günlük yaşayışında hiçbir değişiklik olmamıştır.

Kaynaklarımız, İbn Abbâs'ın bu görüşte yalnız olmadığını, İbn Ömer, Kays ibn Sa'd gibi Sahâbilerin, Nehaî, Atâ, İbn Sîrin gibi Tâbîî âlimlerinin de aynı görüşte olduklarını bildirmektedir⁴⁴.

Bu durum karşısında Hz. Âişe'nin tavzîhinin belirttiği kıymeti İmam Zuhri (50-125/670-742) şöyle kaydediyor:

"Bu mevzûda halkın körlüğünü gideren ve onlara Sünneti açıklayan ilk kimse Hz. Âişe'dir. Halka Âişe'nin kavli ulaşınca, onunla amel edip, İbn Abbâs'ın fetvâsını terkettiler"⁴⁵.

Bu fetvâyı terkedenler arasında Hanefî İmamları⁴⁶ ve İmâm Mâlik de⁴⁷ bulunmaktadır.

*

İslâm fıkıh mezheplerinin fer'î meselclerde birbirlerinden bazı farklılıklar göstermesinin en mühim sebeplerinden birisini, muhakkak ki, hadisleri gerçek hüviyetleriyle aksettirmekte râvîlerin her zaman başarılı olamaması teşkil eder. Bu durumun dînî tatbîkatta tevliid ettiği karışıklığın müşahhas misalleri pek çoktur. Mevzûumuzu ilgilendiren bir tanesini burada kaydedeceğiz.

43 *Tahâvî* II, 267; *Askalâni* III, 354.

44 *Tahâvî* II, 264-268; *Askalâni* III, 354-355; *Aynî* IV, 717-718.

45 *Beyhakî* V, 234.

46 *Tahâvî* II, 267;

47 *Muvatta* I, 341-2.

● İkinci namazlarından sonra, güneş batıncaya kadar, namaz kılmıyacağı bildirilen hadisler erbâbının malûmudur. Bunun aksini bildirenlerine de, hattâ Hz. Aişe'den mervî olarak, sıkça rastlanır⁴⁸. Bu arada Zeyd ibn Sâbit'in (ö. 50/670?), bu çeşidden ters rivayetler kendisine ulaştığı zaman, Hz. Âişe'yi inkar sadedinde: "Biz (bu noktada) Hz. Peygamberi Âişe'den daha iyi biliriz" dediği ve Hz. Aişe'den aşağıda nakledeceğimiz izâhâtın aynısını verdiği mervîdir⁴⁹.

İslâm ibâdet târihi bakımından târihi bir kıymet arzeden rivayetimizin râvîsi Abdullah ibnu'l-Hâris ibn Nevfel'dir.

Bu Hâşimi zât, Medîne'de, Hicretten 11 sene önce doğmuştur. Sâhâbeden olduğu da söylenir. Babası ile Basra'ya göçtü. Yezid vefat edince, Basralılar onu başa geçirdiler. 64-65/683-685 senelerinde, burada, İbnu'z-Zubeyr'in bir sene vâililiğini yapmış, daha sonra Haccâc'dan kaçarak Umân'a gitmiş, Hicri 79 veya 84'te (M. 698, 703) orada vefat etmiştir⁵⁰.

İşbu İbnu'l-Hâris şöyle anlatıyor:

"Muâviye (Medîne'yi ziyâretinde, birgün) ikindiyi kaldırmıştı, (Mescid-den) ayrıldı. Bir kısım cemâat ise, ikindiden sonra namaz kılmaya devam ediyorlardı. (Odasına) girdi, ben de yanında idim, İbn Abbâs çıkageldi. Muâviye ona divanda yer açtı, yanına oturttu ve sordu: Halkın kılmakta olduğu bu namaz ne ola? Hz. Peygamber'in böyle bir namaz kıldığını görmediğim gibi, kılınmasını da emretmiş değildir. İbn Abbâs cevâben: Bu namazı İbnu'z-Zubeyr'in fetvâsi üzerine (kılıyorlar), dedi. (Az sonra) İbnu'z-Zubeyr geldi, selâm verip oturdu. Muâviye ona şöyle dedi:

— İbnu'z-Zubeyr, halka kılmalarını emrettiğin bu namaz ne namazdır? Hz. Peygamberin onu kıldığını görmediğim gibi, kılınmasını emretmiş de değildir. İbnu'z-Zubeyr cevâben:

— Ummu'l-Mu'minîn Hz. Aişe, bu namazı Hz. Peygamberin, kendi evinde iken, kılmış olduğunu bana bildirmiştir, dedi.

İbnu'l-Hâris daha sonra hâdiseyi şöyle naklediyor:

Bunun üzerine Muâviye, benimle birlikte bir zâtı Hz. Aişe'ye meseleyi sormamız için gönderdi. Hz. Aişe'nin yanına girdim, İbnu'z-Zubeyr'in söylediklerini naklettim. Bana: İbnu'z-Zubeyr iyi bellememiş, dedi ve işin aslını

48 Meselâ *Musned* VI, 50, 109, 113, 134, 159, 176.

49 *el-Fethu'r-Rabbânî* II, 293-294.

50 *İbn Sa'd* V, 24-26 (V, 15-16); *İstîâb* r. 1500; *Tehzib* V, 181.

anlattı: Gerçekten de bir defasında Peygamber aleyhisselâm Hz. Aişe'nin evinde, ikindiden sonra, iki rek'at namaz kılmıştır. Fakat bu iki rek'at, ikindinin değil, mübrem bir meşgûliyet dolayısıyla vaktinde edasına imkân bulamadıkları öğle namazının son sünnetidir. ..."⁵¹.

*

Sahâbe devrinin ihtilaflı kelâm meselelerinden birisini, Hz. Peygamberin, Mi'râc'da Rabbini görüp görmediği hususu teşkil eder.

● Hz. Aişe ve İbn Mes'ûd (ö. 32/652) menfi kanâattedir. Buna mukâbil İbn Abbâs⁵² ve Kibâr-ı Tâbiündan Urve, Ka'bu'l-Ahbâr, Hasan, Zuhri... gibi âlimlerin görüşü müsbet istikâmettedir. Bu sonuncular kendi aralarında da ihtilâfa düşmüş, kimisi bizzat gözleriyle gördü derken, diğerleri bunu kalb gözüne yorumlamıştır⁵³.

İşte, Hz. Aişe'nin talebelerinden olan Mesrûk (ö. 62/682), bu ihtilaflı meseleyi, onu Peygambere ilk soran kimse olan⁵⁴ Mü'minlerin âlim Annesine açıyor. Hz. Aişe, âyetlerle delillendirdiği cevabına şöyle başlamıştır:

"Söylediğin şeyden saçlarım diken diken oldu. Sana şu üç şeyi kim söylerse, yalan söylemiştir: Kim Muhammed Aleyhisselâm Rabbini gördü, derse..."⁵⁵.

Bu mesele müteâkib asırlarda da ilâhiyatçı çevreleri meşgul etmekte devam edecektir. Müsbet görüşü paylaşan büyük muhaddislerden İbn Huzeyme (223-311/838-923), "Sahih"inde, Hz. Aişe'yi şu şekilde zayıflatmak istemektedir: "Hz. Aişe'nin nefyi bir ilme (hadîse) dayanıyor değildir. Âişe, Hz. Peygamberden, Rabbini görmediğine dâir birşey nakletmemektedir. Kendisi bu hükme, sâdece âyeti te'vil ederek varmıştır".

Kezâ Nevevi de (631-676/1233-1278), İbn Huzeyme'ye ittibâen şu görüşte bulunuyor: "Âişe, rü'yetin vukûunu merfû bir hadîse nefyetmemiştir. Şâyed böyle bir hadîse olsaydı zikrederdi. Ancak âyetten istinbâtına dayanmaktadır. Kendisine başka Sâhâbiler muhâliftir. Bir Sâhâbi bir kavilde bulunur. Ötekiler ona muhâlif kalırsa, bu kavil bir hüccet sayılmaz. Âyetteki "idrâk" kelimesinden murâd, ihâta demektir. Bu da rü'yete mâni değildir".

51 *Musned* VI, 183-184.

52 *Ahvezî* IX, 168, r. 3333; *Mustedrek* II, 316, 469.

53 *Askalâni* VIII, 429-431.

54 *Muslim* 159, r. 287.

55 *Buhârî* VI, 50; *Muslim* 159; *Aynî* IX, 174-176; *Askalâni* VIII, 429-; *Kastallâni* VII, 343

Bu görüşleri nakleden İbn Hacer (773-852/1372-1449), her iki büyük muhaddisin düştüğü gaflete parmak basmakta ve onların yok dediği hadisin Muslim'de mevcut olduğunu⁵⁴, bilhassa Muslim'in şârihi Nevevî'ye, kibâr bir şekilde hatırlatmaktadır⁵⁶.

Bu meseleye, büyük tarihçi ve muhaddisimiz, İmâm Zehebî'nin (673-748/1274-1347) şu kat'î ifâdesiyle son verelim: "Hz. Peygamberin Allah Teâlâyı gözleriyle gördüğüne dâir bize celi bir nas gelmiş değildir. Bu mesele Müslümanın, dininde sükûtle geçiştiremeyeceği meselelerdendir..."⁵⁷.

*

İslâm ilimlerinin her dalında olduğu gibi, Tefsîr sâhasında da, Hz. Âişe'nin yaptığı tavzihlerin karar mercii olduğunu görüyoruz. Bu çeşid istidraklerinden de misal vererek yazımızı bitirelim.

● Siyasî çıkarların avukatlığını yaptırmak gâyesiyle, devirler boyunca, sayısız denecek derecede hadis uydurulabilmiş olmasının yanı sıra, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden de, mahdut ölçüde de olsa, istifâdeye kalkışılmış olduğu bir vâkiadır. Bu çeşid gayretlerden birisi olarak görünen bir teşebbüsün Hz. Âişe tarafından nasıl başarısızlığa uğratılmış olduğu husûsu aşağıdaki rivayetten ortaya çıkmaktadır.

Mekke'de vefat etmiş tâbiilerden Yûsuf ibn Mâhek (ö. 103/721?) anlatıyor:

"Mervân Hicâz vâlisi idi, Muâviye tayin etmişti (Medine valiliği 41-49 ve 56-57 arasındadır). Hutbeye çıktı, Yezîd'e, babası Muâviyeden sonra bey'at edilmesinden bahsediyordu. Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman birşeyler söyleyince Mervân onun yakalanması emrini verdi. O da kaçıp (kız kardeşi) Hz. Âişe'nin evine girdi. Yakalamaya muvaffak olamadılar. Bunun üzerine Mervân: Bu adam o kimsedir ki Allah onun hakkında: -Ana babasına: öf be,- âyetini indirmiştir⁵⁸, dedi. Perdenin ardında bunları duyan Âişe şöyle cevap verdi: Cenâb-ı Hak, benim ma'sûmiyetimi bildiren âyet⁵⁹ dışında, bizim hakkımızda Kur'ân olarak hiçbir şey inzal etmemiştir"⁶⁰.

Vak'anın kahramânı olan Abdurrahman, kaynakların verdiği bilgilere göre, Bedir ve Uhud harblerine Müşrikler tarafında iştirak etmiş, Kureyşlilerin en şecî ve keskin okçularındandır. Mübâreze için ortaya çıktığında karşısına

56 *Askalâni* VIII, 429.

57 *Nubelâ* II, 118.

58 46. *Ahkâf*/17

59 Bk. 24. *Nûr*/11-16.

60 *Buhârî* VI, 42.

babası Hz. Ebû Bekir'in dikilmek istediği, fakat Hz. Peygamber tarafından buna manî olduğu mezkûrdur. (6/628'de) Hudeybiye'de müslüman oldu. Cemel'de Hz. Aişe ile birlikte idi. Mekke'de 53 (veya 55) senesinde vefat etmiştir⁶¹

Kaynaklarımızın verdiği tamamlayıcı bilgilere göre⁶², Abdurrahmân'ı fevriân ettiren husus, Mervân'ın, Yezîd'e biât edilmesini teklif ederken, bu işi, Ebû Bekir ve Ömer'in Sünnet'i olarak takdim etmiş olmasıdır. Abdurrahmân haklı olarak buna karşı çıkmış ve "Çocukları için biât almak onların değil, Hirakl'in, Kayser'in, Kisrâ'nın sünnetidir" demiştir. Bu müdâheleye fenâ halde içerleyen Mervân'ın, Abdurrahman'a: "Sen hakkında âyeti nâzil olan adam değil misin?" şeklinde hücum etmesi üzerine, onun da: "Asıl sen, Hz. Peygamber'in lânetlediği babanın mel'ûn oğlu değil misin?" şeklinde cevap verdiği ve hâdisenin, Buhârî'nin naklettiği neticeye münce olduğı verilen mâlûmât arasındadır. Abdurrahman'ı bu tutumundan çevirebilmek için Muâviye'nin kendisine 100 000 Dirhem gönderdiği, fakat onun bunu geri çevirdiği de mervidir.

Âyetin sebeb-i nüzûlünü Abdurrahmân'a bağlayan İbn Abbâs rivayetini ne⁶³ Zeccâc (241-311/855-923): "bâtıl" demektedir.

Mevzû ile ilgili rivayetleri kaydettikten sonra İbn Hacer (ö. 852/1449) kendi hükmünü şöyle açıklar: "Âişe'nin reddiyesi isnâd bakımından en sahîh, kabûl edilmeye en lâyük olandır".

Buraya kadar misâl olarak verdiğimiz istidraklerinden ve pek çok benzerlerinden de anlaşılacağı üzere, Hz. Aişe'nin yaptığı tenkidlerde hareket noktası Kur'ân ve Sünnet'tir. Bu iki kaynaktan aldığı İslâmî kültürüne kendi müşâhede ve düşüncelerini de katarak, pek çok meselede İslâmî cemiyyetini aydınlatan bir ilim ve fazilet meş'alesi olmuştur.

Hz. Aişe'nin şahsında en güzel ifadesini bulan İslâm ilminin devirler boyunca arzettiği manzaranın tesbiti, İslâmın hâl-i hâzır durumu ve istikbâli bakımından son derece ehemmiyeti hâizdir. İslâm Kitâbiyatının bütünü ile ortaya çıkarılması ilk şartını yerine getirmedikçe, o istikbâli kurmaya tabiatıyla imkân düşünülemez. Bu kitâbiyât yardımıyla İslâm kültürünü Hz. Aişe zihniyetiyle ortaya koyacaklara ise, devrimizin her zamankinden daha muhtac bulunduğunu söylemeye bilmem lüzum var mıdır?

61 *Vâkidi* 257; *Mustedrek* III, 473-477; *İstiâb* r. 1394; *Usdu'l-Ğâbe* III, 304-306; *İsâbe* II, 399-401, r. 5153; *Tehzib* VI, 146-147, r. 298...

62 Bir evvelkilerden ayrı olarak bk. *Ayni* IX, 145-147; *Askalâni* VIII, 407-408; *Kastalâni* VII, 325; *Taberi-Tefsir* XXVI, 19; *Şevkânî* V, 19-20; *Zâdu'l-Mesir* VII, 380-381.

63 Mezkûr âyetin nüzûlü sırasında İbn Abbâs'ın 1-2 yaşında olması gerekir!

Makâlede Zikredilen KAYNAKLAR

Kur'ân-ı Kerîm.

- Ahvezi: *Tuhfetü'l-Ahvezi (Tirmizî Şerhi)*, 1-10, Mısır 1967.
- Askalânî: *Fethu'l-Bârî (Buhârî şerhi)*, 1-13, Mısır, 1319-1329/1901-1911.
- Asr-ı Saâdet: *Süleyman Nedvî, Ö. R. Doğrul tercemesi*, İstanbul 1928.
- Aynî: *Umdetu'l-Kârî (Buhârî şerhi)*, 1-11, İstanbul 1308/1890 - ?.
- Aynu'l-İsâbe: *Suyûtî (Süleymâniyedeki yazmaları, bk. Not: 10)*.
- Beyhakî: *es-Sunenu'l-Kubrâ*, 1-10, Haydarâbâd, 1344-1355/1925-1936.
- Buhârî: *el-Câmiu's-Sahîh*, 1-8, İstanbul, 1315/1898.
- Buhârî-Tarih: *et-Târîhu'l-Kebîr*, Haydarâbâd, 1-4, 1361-1384/1942-1964.
- Ebû Dâvûd: *es-Sunen*, 1-2, Mısır, 1952.
- Fehrese: *İbn Hayr*, Mısır, 1963.
- Fetâvâ, *İbn Teymiyye* (1-5) Mısır, 1326-1329/1908-1911.
- El-Fethu'r-Rabbânî: (*Musned'in fikh bâblarına göre tertibli nüshası*)
Sââtî, 1-16... Mısır.
- El-Fihrusu'l-Meşrûh*, Haydarâbâd, 1388/1968.
- İbn Sa'd: *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebîr*, Beyrut ve Leiden baskıları.
- İcâbe: *Zerkeşî*, Dimeşk, 1939.
- İstîâb: *İbn Abd'l-Berr*, 1-4, Mısır.
- İtibâr: *Hâzîmî*, Haydarâbâd, 1319/1901.
- Kastallânî: *İrşâdu's-Sârî (Buhârî şerhi)*, 1-10, Mısır, 1307/1889.
- Keşfu'z-Zunûn*, *Kâtib Çelebî*, 1-2, İstanbul, 1941-1943.
- MM: *el-mu'cemu'l-Mufehres*, 1-7, Leiden, 1936-1969.
- Muslim: *M. Fuâd Abdalbâkî neşri*.
- Musned: *Ahmed ibn Hanbel*, 1-6, Mısır.
- Mustedrek: *Hâkim*, 1-4 Haydarâbâd, 1334-1342/1915-1923.
- Muvatta: *İmâm Mâlik, M. Fuâd Abdalbâkî neşri*.
- Muvatta-Şeybânî: *Abdullâtîf neşri*, Mısır, 1967.
- Nesâî: *es-Sunen*, 1-8, Mısır, 1930.
- Nubelâ: *Siyeru Âlâmî'n-Nubelâ, Zehebî*, 1-3..., Mısır.
- Şevkânî: *Fethu'l-Kadîr*, 1-5, Mısır.
- Sahîfe: *Hemmâm ibn Munebbih'in Sahîfesi*, İlahiyat Fak. Yayını, 1967.

- Taberî-Tefsîr: 1-30, Mısır, 1957.
- Tahâvî: *Şerhu Meânî'l-Âsâr*, 1-4, Mısır, 1387-1388/1967-1968.
- Tehzîb: *Tehzîbu't-Tehzîb, İbn Hacer*, 1-12, Haydarâbâd, 1325-1327/1907-1909.
- Terâtîb: *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, Kettânî, 1-2.
- Usdu'l-Ğâbe: *İbnu'l-Esîr*, 1-5, Mısır, 1280/1863.
- Vâkidî: *Kûtûbu'l-Meğâzi*, 1-3, 1966.
- Zâdu'l-Mesîr: *İbnu'l-Cevzî*, 1-9, Dimeşk, 1968.
- Zurkânî: (*Muvatta şerhi*), 1-4, Mısır, 1310/1893.